

ΑΝΔΕΓΑΥΟΙ ΚΑΙ ΛΟΥΣΙΝΙΑΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 13^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Θέμα της μελέτης* είναι η δραστηριότητα των Ανδεγαυών στην ανατολική Μεσόγειο και η αντιπαλότητα με τους Λουσινιαν της Κύπρου στο β' μισό του 13ου αιώνα και συγκεκριμένα από το 1267 ως το 1291, όπως κυρίως παρουσιάζεται στα έγγραφα του ανδεγαυικού Αρχείου.

Η τρίτη σταυροφορία (1189-1191), συνδυασμένη προσπάθεια της Γερμανίας, Αγγλίας και Γαλλίας, αν και δεν κατέληξε στην ευόδωση του αρχικού στόχου, την ανάκτηση δηλ. της Ιερουσαλήμ που από το 1187 ήταν στα χέρια του σουλτάνου της Αιγύπτου Σαλαδίνου όπως και η Άκρα, επέτυχε να διατηρήσει την υπόλοιπη φραγκική Συρία (Τρίπολη, Αντίχεια και Τύρο) και εγκαίνιασε την λατινοκρατία στην Κύπρο με την οικογένεια των Lusignan από το Poitou της δυτικής Γαλλίας. Η περίοδος των Λουσινιαν (1192-1489) στην Κύπρο έπαιξε σημαντικό ρόλο στη Δύση, διότι αφενός διατήρησε ζωντανή την ιδεολογία των σταυροφοριών, αφετέρου αποτέλεσε στήριγμα για το δυτικό εμπόριο και τον καθολικισμό στην ανατολική Μεσόγειο¹. Η Κύπρος αποτελούσε σκάλα για τα πλοία στο δρόμο για την Ανατολή και βάση ανεφοδιασμού ήδη από την εποχή των Κομνηνών (χρυσόβουλλο Αλεξίου Α' το 1082), ενώ ο πλούτος του νησιού επέσυρε το θαυμασμό των δυτικών ταξιδιωτών.

Ο πρώτος βασιλέας της Κύπρου ο Γκυ Λουσινιαν έφερε τον τίτλο του βασιλέα της Ιερουσαλήμ από το 1186-1192 (rex Guido de Lizinaco dominus Cypri, olim Hierosolimitanus rex)², ενώ ο διάδοχός του Αμάριχος (Amaury)

* Η μελέτη στηρίζεται στην ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στην Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003.

1. Ας αναφερθεί ότι το 1263 ο Ουρβανός Δ' προειδοποιούσε τους βαρόνους της Κύπρου για τα σχέδια του Μιχαήλ Παλαιολόγου να επιτεθεί με τη βοήθεια των Γενοατών στους Βενετούς της Κρήτης και για το ενδεχόμενο να καταλάβει την Κύπρο, M. L. de Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre sous la maison de Lusignan*, Paris 1852, III, 653.

2. Ο χρονικογράφος της Δ' σταυροφορίας Ροβέρτος de Clari αναφέρεται στα γεγονότα της διαδοχής της Κύπρου το 1190, όταν η Σίβυλλα ανακήρυξε το σύζυγό της Γκυ βασιλέα

έφερε το αξίωμα του κοντόσταυλου της Ιερουσαλήμ. Επί Αμάλριχου (1194-1205) εισήχθησαν, αναπτύχθησαν και σταθεροποιήθηκαν οι δυτικοί θεσμοί και οργάνωση δίνοντας στην Κύπρο δομή φεουδαρχικού κράτους καθ'ομοίωση του βασιλείου της Ιερουσαλήμ διατηρώντας όμως αναλλοίωτες τις βυζαντινές ρίζες, όπως την ελληνική γλώσσα και θρησκεία, αλλά και τις φορολογικές επιβαρύνσεις των κατοίκων. Με το θάνατο του Αμάλριχου το 1205 τελείωσε η προσωπική ένωση των στεμμάτων Ιερουσαλήμ και Κύπρου για να επανέλθει το 1267, όπως θα δούμε παρακάτω. Ο τίτλος του βασιλείου της Ιερουσαλήμ πέρασε στη μεγαλύτερη κόρη της Ισαβέλας και του Κονράδου τη Μαρία τη Μομφερρατική και στον αδελφό της Ιωάννη d' Ibelin που τελούσε χρέη αντιβασιλέα. Λίγο αργότερα η Μαρία νυμφεύθηκε τον Ιωάννη de Brienne (από την κομητεία Brienne της γαλλικής Καμπανίας), που έλαβε τον τίτλο του βασιλέα Ιερουσαλήμ και τον διατήρησε ως το 1225, όταν πέρασε στην κόρη του Ισαβέλα και το σύζυγό της αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β'. Το στέμμα της Κύπρου έλαβε ο Ούγος Α' (1205-1218) που νυμφεύθηκε την Αλίκη της Καμπανίας ανηψιά του Ιωάννη d' Ibelin και τον διαδέχθηκε ο Ερρίκος Α' (1218-1253). Μετά το θάνατο του Ούγου Β' (1253-1267) έληξε η αρρενογονία των Λουσινιάν και δυναστικός πόλεμος ξέσπασε στην λατινική Ανατολή ανάμεσα στα εξαδέλφια του (τους γιούς των θυγατέρων του Ούγου Α' (και αδελφών του Ερρίκου Α'), τον Ούγο de Brienne, γιό της Μαρίας Λουσινιάν και του κόμη Gautier de Brienne e de Giaffa, και τον Ούγο Αντιοχείας-Λουσινιάν, γιό της Ισαβέλας Λουσινιάν και του Ερρίκου της Αντιοχείας. Η αντιπαράθεση με τους Ανδεγαυούς πυροδοτήθηκε το 1267, όταν δημιουργήθηκε πρόβλημα διαδοχής στο θρόνο της Κύπρου ανάμεσα στον Ούγο de Brienne και τον Ούγο της Αντιοχείας, ο οποίος και επικράτησε τελικά ως Ούγος Γ' (1267-1284), ενώ ο de Brienne, αν και διεκδικούσε τα δικαιώματά του στο θρόνο ήδη από το θάνατο της θείας του Ισαβέλας το 1263, απομακρύνθηκε και η Κύπρος πέρασε σε νεότερο κλάδο του οίκου της Αντιόχειας που οικειοποιήθηκε το οικόσημο των Λουσινιάν. Η Μαρία της Αντιοχείας, μια ανύπαντρη εξαδέλφη, αμφισβήτησε τα δικαιώματα του Ούγου της Αντιοχείας στο στέμμα της Ιερουσαλήμ (από τη γιαγιά του Ισαβέλα και τον Ερρίκο της Καμπανίας), αναγνωρίστηκε όμως αυτός από την Ύψηλή Αυλή και το 1268, μετά το θάνατο του Κονραδίνου, στέφθηκε στην Τύρο της Φοινίκης βασιλέας της Ιερουσαλήμ. Ο Ούγος Γ' ήταν τώρα βασιλέας της Κύπρου και της Ιερουσαλήμ, ενώ ο ανταπαιτητής του Ούγος de Brienne κατέφυγε στη Δύση στην αυλή του Καρόλου Α' του Ανδεγαυού, από όπου προσπάθησε να καταλάβει το νησί αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Παρεχώρησε μάλιστα την επικυριαρχία του στο βασίλειο στον Κάρολο,

Ιεροσολύμων, βλ. Ροβέρτος de Clari, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, μετάφρ. Μ. Λυκούδη, Αθήνα 1990, 88-99, J. Riley-Smith, *The Feudal nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, London 1973.

ενώ αργότερα το 1289 προσπάθησε να πωλήσει τα δικαιώματά του στο θρόνο της Κύπρου στον Αλφόνσο Γ' της Αραγωνίας. Η Μαρία της Αντιόχειας (*illustris domicella Maria, dicta quondam domicella Jerosolimitana*) το 1277 πώλησε τον τίτλο και τα δικαιώματά της στην Παλαιστίνη στον Κάρολο Α' τον Ανδεγαυό με τις ευλογίες του πάπα Γρηγορίου Γ' έναντι του ποσού των 4000 λιβρών τορνεζίων, υποχρέωση που συνέχισε να καταβάλει και ο διάδοχός του³. Με την αγορά του τίτλου του βασιλέα της Ιερουσαλήμ ο Κάρολος μετέφερε τα επεκτατικά του σχέδια στην περιοχή, γεγονός που επέτεινε τον ανταγωνισμό με τους Λουσινιαν που επίσης έφεραν τον τίτλο του βασιλέα της Ιερουσαλήμ και διεκδικούσαν δικαιώματα. Αξιοπρόσεκτο στοιχείο αποτελεί η γιγνή των ανδεγαυικών εγγράφων την περίοδο του Καρόλου Α' για τους Λουσινιαν και την Κύπρο γενικότερα. Η απουσία διπλωματικών σχέσεων την εποχή της βασιλείας του Ούγου Γ' ανάμεσα στους Ανδεγαυούς και τους Λουσινιαν διαφαίνεται σαφώς στα έγγραφα του Αρχείου, ενώ αντίθετα πολλές είναι οι αναφορές για την Τυνησία, που παρέμεινε πιστή σύμμαχος των Ανδεγαυών και μετά το Σικελικό Εσπερινό το 1282. Σποραδικές μόνο μνείες υπάρχουν στο Αρχείο για διευκολύνσεις εμπορών, πιστών στο ανδεγαυικό βασίλειο και στην παπική εκκλησία, που κατευθύνονταν στην Κύπρο⁴, ή για ευνοούμενους, όπως για κάποιον Γουλιέλμο από την Κύπρο, στον οποίο δόθηκαν αξιώματα και γη στο βασίλειο της Νεάπολης ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του⁵.

Το 1277 ο Κάρολος Α' κατέλαβε την Άκρα και φρόντισε για την επάνδρωσή και τον ανεφοδιασμό της. Έτσι απέστειλε το Rogerio de San Severino ως διοικητή της περιοχής όπου και παρέμεινε ως τα τέλη του 1282⁶, όταν αντι-

3. Mas Latrie, *Chypre*, II, 85-86 συμφωνία ανάμεσα στον Κάρολο Β' και τη Μαρία της Αντιόχειας για την πληρωμή των υποχρεώσεων για τα δικαιώματα του βασιλείου της Ιερουσαλήμ. (*illustris domicella Maria, dicta quondam domicella Jerosolimitana... inter convenciones inter Karolum et domicellam... solve annis singulis eidem domicelle quatuor milia librarum turonensium que solvenda sibi de redditibus comitatus Andegavie. Promisit dominus rex quolibet anno eidem domicelle in Acon decem milia Bisanciorum sarracenarum aureorum*). Βλ. και J. Dunbabin, *Charles I of Anjou. Power, kingship and state-making in 13th century Europe*, London 1998, P. Edbury, *The kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge 1991, 35-36, 90.

4. R. Filangieri, *I Registri della Cancelleria Angioina*, Napoli 1950... (*Registri*) VIII, 109 (104) invia ad Ugo re de Cipro e di Gerusalemme lettere commendatizie per alcuni mercanti di Ancona fedeli della s.madre Chiesa e suoi, i quali muniti de lettere del loro comune devono recarsi in quelle parti.

5. *Registri* XXIII, 64 (323) Guglielmo de Cipro miles creatur credenciarius in portu Panormi, XXI, 321 (469) Guglielmo di Cipro mil. concedit rex casale in Siciliam pro annuo valore unc.X.

6. *Registri*, XIX, 171 (252) in regno Ierosolitano vicario generali, XXI, 192 (348) in 1279 Ruggiero de Sanseverino era ancora vicario de Gerusalemme in Acon. XXII, 17

κατεστάθηκε από τον Oddo Policeno που έφερε τον τίτλο του σενεσάλου της Ιερουσαλήμ⁷. Το 1278 ο Κάρολος Α΄ έστειλε εφόδια και πλοία στην Άκρα⁸, ενώ συχνές είναι οι αναφορές για διευκολύνσεις και αποστολές τροφίμων στους Ναΐτες και Ιωαννίτες ιππότες της Άκρας⁹, αλλά και οι επικυρώσεις προνομίων σε κατοίκους της Άκρας, όπως σε εμπόρους από τη Μασσαλία¹⁰. Το 1286 ο Ερρίκος Β΄ (1285-1324) διάδοχος του Ούγου Γ΄, έλαβε τον έλεγχο της Άκρας από τους Ανδεγαυούς μέχρι την τελική απόλεια της το 1291.

Πολλά έγγραφα του Αρχείου αναφέρονται στον ευνοούμενο της ανδεγαυικής αυλής Ούγο de Brienne (vir egregius Hugo, Brenne ac Licii comes, dilectus consiliarius, familiaris et fidelis noster). Ενδεικτικά αναφέρουμε τις διεκδικήσεις του στην πόλη (civitas) Lecce της Απουλίας το 1270-1271, αλλά και τις εκχωρήσεις γαιών που απέκτησε στην Ιταλία με το σύστημα των ανταλλαγών¹¹. Ο Ούγος de Brienne διαδραμάτισε έντονη δραστηριότητα στη Ρωμανία στην υπηρεσία πάντα του Ανδεγαυού βασιλέα. Το 1277 νυμφεύθηκε την Ισαβέλα de la Roche αδελφή του Γουλιέλμου (1280-1287) δούκα των Αθηνών και χήρα του Γοδοφρείδου της Καρύταινας, και λόγω αυτής της επιγαμίας κληρονόμησε τη μισή βαρονία της Καρύταινας. Καρπός του γάμου με την Ισαβέλα που διήρκησε από το 1277 ως το 1279 (μέχρι το θάνατο της Ισαβέλας) ήταν ο Βαλτέριος (Gautier), τελευταίος δούκας του βουργουνδικού δουκάτου των Αθηνών (1308-1311). Ας σημειωθεί ότι ο Γουλιέλμος ήταν και βάιλος Αχαΐας από το

(84) in 1280 era ancora vicario in Accon per il regno de Gerusalemme, XXIII, 65 (326), XXIV, 123 (69), XXIV, 121 (64) Thomaso dilectus miles mandat 25 cavalli et 25 persone a suo padre Ruggiero conte di Marsi vicario generali reg. Consigliere et familiare, XXIV, 183 (209), XXV, 62 (289).

7. *Registri*, XXVI, 96 (55) Rogerio amoto et creatur balius et vicarius in regno Ierosolimitano Oddo Policeno regni Ieros. Senescalus, Oddo Policeno era ancora vicario gen. in Accon.

8. Mas Latrie, *Chypre*, II, 80 : aliis rebus curie mittendis apud Acon ad nobilem virum Rogerium de Sancto Severino vicarium in regno nostro Ierosolimitano equos ad arma triginta quatuor et mulos sex cum scutiferis viginti..., *Registri*, XIX, 171 (252), 26 (101) Rogerio victualibus pro servitiis nostris expressis.

9. *Registri*, I, 295 (410), II, 134 (516) ad opus fratrum militum et pauperum domus, XV, 37 (147) de gratia speciali consentimus, pro usu fratrum, XXI, 202 (28), XXVII, 286 (197).

10. *Registri*, XXVII, 483 (61) Massiliensibus immunitates seu libertates quas in civitate nostra Accon habere confirmandas.

11. *Registri*, VI, 77 (238) Hugoni comiti Brenne executoria concessionis civitatis Licii cum casalibus sancti Donati, Tripitii et Terenzani, VI, 103 (439) nob.viro Hugoni comiti Brenne conceditur assecurationem vassallorum terre sue Licii, VI, 117 (548) de assecuratione a baronibus baronie Burrelli, VI, 138 (688) Hugoni comiti Brenne donat civitatem Licii.

1285-1287¹², ενώ συχνές είναι οι αναφορές στο Αρχείο για τη δράση του στη Ρωμανία, τις γαιοκτησίες που απέκτησε¹³, τις υπηρεσίες που προσέφερε¹⁴ και τις διευκολύνσεις που έχαιρε, όπως αποστολές τροφίμων και ίππων, γι' αυτόν και την οικογένειά του¹⁵. Το 1286 ο Ροβέρτος de Artois, που ασκούσε χρέη αντιβασιλέα στο βασίλειο της Νεάπολης, εφόσον ο Κάρολος Β' ήταν ακόμη αιχμάλωτος των Αραγωνίων, εκχώρησε στον Ούγο την υπόλοιπη βαρονία της Καρύταινας αξίας 150 ουγγιών χρυσού το χρόνο¹⁶. Το 1289 όμως ο Κάρολος Β' αφήρεσε από τον Ούγο την Καρύταινα και την έδωσε στη νύφη του Ισαβέλα Βιλλεαρδουίνου και σε αντάλλαγμα του εκχώρησε το κάστρο του Πονδικού (Ποντικόκαστρου, Beauvoir, Belvedere)¹⁷ στην Ηλεία, για να το ανταλλάξει όμως στη συνέχεια ο ίδιος με γη στη Βάρι της νότιας Ιταλίας, ενώ αργότερα απέκτησε και άλλες γαιοκτησίες στην ευρύτερη περιοχή του Lecce¹⁸. Η πολιτεία όμως του Ούγου στη Ρωμανία δεν τελειώνει. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1291, παντρεύτηκε την Ελένη Αγγελίνα Κομνηνή, κόρη του δεσπότη των Νέων Πατρών Ιωάννη και χήρα του δούκα των Αθηνών Γουλιέλμου και έγινε κηδεμόνας του ανήλικου γιού της Γκυ (Guyot) ως το 1294. Αξιοσημείωτο είναι ότι η Ελένη, παρά το γάμο της με ένα από τους ισχυρότερους ευνοούμενους του Καρόλου, δεν υποχώρησε

12. *Registri*, XXVIII, 119 (86) Hugoni Brenne et Licii comiti conceditur baronia Caritane in Achaya cuius aliam medietatem possidebat ex parte Isabelle eius uxoris et ordinatur Guglielmo Rocca duci Athenarum et principi Achaye balio gen. quod ponat eum in possessionem baronie. *Registri*, XXVIII, 118 (80) privilegium pro Hugo Brenne et Gofrido Brier domino Caritane et citatur castrum Boncalle in Achaye casale Lamorano, castrum Buceletti, A. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d' Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, 149, 160-161.

13. *Registri*, XVIII, 248 (527), 260 (554).

14. *Registri*, XIII, 38 (183) Hugo Brenne ad Moream transfretare debet, XII, 124 (473), 133 (513), 170 (32) 6 teridarum comiti Brenne profecturi pro quibusdam arduis et expressis nostris negotiis Achaye, XII, 222 (178) Brenne in comitiva Regis se conferre ap. urbem subventionem a vassallis decreta sibi provincie exhiberi faciat.

15. *Registri* XIII, 35 (166) cum familia, XIII, 128 (367) cum sua familia et 180 cavalli ad partes Achaye, XV, 19 (69) Brenne cum familia a Clarentia, XVI, 48 (154) pro transitu ad Achaye, XXI, 314 (420) nobili H. Brenne et Licii comiti mil. licentia extrahendi equos ad arma CXX adducendos in Achaya, XIX, 68 (88) libere a jure exiture certam frumentum possent extrahere.

16. *Registri* XXVIII, 101 (92) baronia Caritane in Achaya, cuius aliam medietatem possidebat ex parte Isabelle eius uxoris, XXVIII, 119 (86), XXVIII, 118 (80) privilegium pro Hugone comite Brenne et Goffrido de Brier domino Caritane et citatur inter alia, castrum Boncalle in Acaia, casale Lamorano, castrum Buceletti.

17. *Registri* XXX, 81 (234) de gratia speciali concessimus, *Χρονικό του Μορέως*, έκδ. Π. Καλονάκου, Αθήνα 1940, σσ. 1661., Bon, *Morée*, 328.

18. *Registri*, XXXII, 77 (4) terram Cupersani sitam in justiciaratu terre Bari, Ch. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée (1289-1300)*, Paris 1967, 32 (10).

στο θέμα της υποτέλειας που όφειλε στον πρίγκιπα της Αχαΐας και αρνήθηκε να δώσει τον όρκο (*juramentum homagii*) στο Φλωρέντιο και την Ισαβέλα δημιουργώντας έτσι έντονη δυσάρεσκεια στην ανδεγαυική αυλή¹⁹. Για να βελτιωθούν οι τεταμένες σχέσεις και μετά από έντονο διπλωματικό παρασκήνιο ο Κάρολος συγκατατέθηκε στο γάμο του Γκυ με την κόρη της Ισαβέλας Ματίλδη το 1299. Το 1308 ο Γκυ πέθανε και τον διαδέχθηκε στο δουκάτο των Αθηνών ο Gautier V de Brienne γιός του Ούγου ως το 1311 που σκοτώθηκε στη μάχη του Ορχομενού Κωπαΐδος από τους Καταλανούς. Έκτοτε οι de Brienne από τη βάση τους, το Άργος και το Ναύπλιο, αποτελούσαν τους νόμιμους διεκδικητές του δουκάτου των Αθηνών από τους σφετεριστές Καταλανούς.

Όπως προκύπτει από την εξέλιξη των γεγονότων, ο Κάρολος δεν κατόρθωσε να ενισχύσει τη θέση του στην ανατολική Μεσόγειο κυρίως λόγω του Σικελικού Εσπερινού το 1282 και την ακύρωση της εκστρατείας στη Ρωμανία, που έθεσε τέρμα στην επεκτατική του πολιτική. Επίσης οι Αραγωνίοι στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν δυναμική θέση στην λατινική Ανατολή, διεκδικούσαν τον τίτλο του βασιλέα της Ιερουσαλήμ προσεγγίζοντας τόσο τους Λουσινιάν όσο και τους Ανδεγαυούς με επιγαμίες ή απόπειρες αγοράς ή ανταλλαγής με τη Σικελία, χωρίς όμως επιτυχία²⁰. Η πολιτική όμως τόσο των Ανδεγαυών όσο και των Αραγωνίων είχε εφήμερα αποτελέσματα και δεν αποτέλεσε πραγματική απειλή για τη διαμορφωμένη κατάσταση στην ανατολική Μεσόγειο. Η αίγλη της ανατολικής Μεσογείου ενισχύθηκε από τους Λουσινιάν που διατήρησαν τον τίτλο του *rex Jerusalem et Cypri* μετά το 1267, βρισκόμενοι σε αντιπαράθεση με τους Ανδεγαυούς, οι οποίοι επίσης χρησιμοποιούσαν τον τίτλο ως το 15ο αιώνα. Μετά την οριστική απώλεια της Άκρας το 1291 αναζωπυρώθηκε η ιδέα του ιερού πολέμου στη Δύση και τροφοδοτήθηκε νέα προπαγάνδα για την ανάκτηση των Αγίων Τόπων, όμως οι στόχοι ήταν διαφορετικοί λόγω των νέων δεδομένων, όπως η ανάπτυξη της ναυτικής δύναμης των ιταλικών πόλεων και η άνθηση του εμπορίου με την Ανατολή, αλλά και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Δύση. Η θέση του βασιλείου της Κύπρου ήταν ενισχυμένη και οι Λουσινιάν παρέμειναν η μόνη λατινική δύναμη που διατήρησε ζωντανή τη σταυροφορική ιδεολογία, αν και τώρα η σκοπιμότητα ήταν κυρίως εμπορική. Οπωσδήποτε η Κύπρος αποτέλεσε μοναδικό σταυροφορικό προπύργιο, ενδυναμώνοντας τον εκλατινισμό με

19. Perrat - Longnon, *Actes*, 40 (22), 41 (23), Bon, *Morée*, 171-172, Μαρία Ντούρου- Ηλιοπούλου, Η ανδεγαυική παρουσία στο πριγκηπάτο της Αχαΐας και στην Κέρκυρα τα πρώτα χρόνια του Καρόλου Β' (1289-1300), *Εώα και Εσπέρια* 1 (1993), 45-59, A. Kiesewetter, *Ricerche costituzionali e documenti per la signoria ed il ducato d'Atene sotto i de la Roche e Gualteri V di Brienne (1204-1311)*, *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Venezia 2002, 289-347.

20. D. Abulafia, *The western mediterranean kingdoms, 1200-1500*, Longman 1997, 115, Edbury, *Cyprus*, 93-95, 107-108.

έντονο μεταναστευτικό ρεύμα και το νησί γνώρισε περίοδο μεγάλης ακμής και διεθνούς προβολής, ενώ ήταν σημαντική βάση στο διαμετακομιστικό εμπόριο Ανατολής - Δύσης και ναυτικό ορμητήριο για επιδρομές κατά των χωρών των Μαμελούκων μέχρι το 15ο αιώνα.